Mezi Bathem a Durhamem

Průběžná zpráva o *Antologii staroanglické literatury 700–1100*

Jan Čermák

Dámy a pánové, vážení kolegové,

mé konstatující slovo se bude z přítomného rámce jemných, problémově založených literárněvědných analýz nejspíše vymykat. Rád bych zde představil chystanou antologii, jež chce na ploše přibližně třiceti autorských archů zachytit vývoj nejstarší anglické literatury od prvních zákoníků 7. století po poslední příležitostné básně v aliterační tradici z doby po Normanském záboru. Jde o projekt, o němž lze říci – při veškeré úctě k jeho předchůdcům, literárněhistorickým pojednáním i učebnicím z pera Viléma Mathesia, Bohumila Trnky, Zdeňka Stříbrného, Aleše Tichého, Zdenka Menharda a dalších, a s vědomím velkého dluhu vůči nim – že je svým záměrem, rozpětím, syntetickým založením a koneckonců i složením autorského týmu překladatelů a komentátorů prvním svého druhu v českém kulturním kontextu. Chystaná antologie vyjde laskavou péčí nakladatelství Triáda v roce 2005.

V krátkém čase, který je zde každému vymezen, bych chtěl nastínit základní dějinné směřování literární epochy, jejíž přední výtvory se pokoušíme zčeštit, její tematické a tvarové souřadnice a ve zkratce i základní překladatelské problémy, které se snažíme řešit. Plurál má daleko k pouhé konvenci: vše, co chci dnes říci, uvádím jménem a v zastoupení svých jedenácti kolegů – Mariany Houskové, Terezy Janicadisové, Hany Maxové, Veroniky Revické, Heleny Soukupové, Heleny Znojemské, Michala Bareše, Jana Bičovského, Miloše Komance, Radvana Markuse a Daniela Soukupa. Vesměs jsou to medievalisticky orientovaní nedávní absolventi, resp. současní studenti vyšších ročníků Ústavu anglistiky a amerikanistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Duchovní i literární rozpětí anglosaské epochy chceme ilustrovat srovnáním dvou básní, tradiční elegie česky nazývané zpravidla *Zříceniny* (také *Zřícenina, Zborceniny* či *Ruiny*; The Ruin), jejíž text se nejčastěji da-

tuje do 8. století, s poslední známou příležitostnou básní naší antologie i staroanglické literatury vůbec. Novodobí editoři jí dali název *Durham* a pochází ze samého počátku století dvanáctého.

Zříceniny

Zvláštní je to zdivo; osud zničil,
pobořil pevnosti, padla díla obrů,
střechy jsou spadané, sesuté věže.
Brána je dobyta, balvan ojíněn.
Práchnivé paláce podkopaly věky,
strhl je čas. Svírá teď země
královské zedníky, zhubené, zemřelé,
silným stiskem, než sto pokolení
sejde ze světa. Stěna přežila,
porostlá, zarudlá, panství za panstvím,
vichrům vzdorovala; vysoká svalila se,
zůstalo ještě zdivo, pak zmohl ho mráz
... ...
děsivě drceno ... ...
... svítí ... ...
... dovednost starobylost ...
... ... ztvrdlému jílu kruh;
rozum(u) ... bystrého spředl
v pevné kruhy; pospojoval odvážný
základy železem zázračně k sobě.
Zářivé byly domy zdobných průčelí,
kolik koupadel a křiku vojska,
početných síní plných potěšení,
než to odnesl osud tak mocný.
Mrtví klesali – morové dny přišly;
smrt všechny sebrala, statečné muže...
Proměnily se palisády v pustá místa.
Zašli stavitelé, sídla zmizela,
chrámy se bortí. Tak budovy chátrají
a zděná klenba kameny ztrácí.
Krov střechy klesl v sutiny,
zhroutil se k zemi, kde dřív muž mnohý,
radostný a hrdý, honosil se zlatem,
ruměný a zářivý ve zdobné zbroji;

shlížel na stříbro, na šperky, na skvoucí kameny,
na majetky, na hojnost, na množství klenotů,
na rozzářené město rozlehlé říše...
Síně, kde stály, stékal horký proud
velkými vlnami; vyzděná místa
ve svých lůnech skrývala lázně
naplněné teplem; tolik byly příjemné.
Nechali pak proudit ... ...
přes bledý vápenec vroucí vody
... ...
než kruhovou nádrž horoucí ...
tehdy je ... ...
... ... je to vznešená věc;
dům ... ... město ...

(přeložil Miloš Komanec)

Durham

Je věhlasné město to ve veškeré Británii,
ze základů v kruhu kamenů strmí
zázračně vzrostlém. Tam Wear se vine,
vyniká silou vln, a v nitru těch vod
mnoho rozličných přebývá ryb.
Jak mocná tvrz tam tyčí se les
a v něm se zdržuje divoká zvěř,
hojnost jí žije i v hloubi údolí.
V tom městě spočívá svatý Cuthbert,
jenž v lidu proslul pravou zbožností,
a zkáze odolavší hlava králova,
Osvalda, lva Anglů, a biskup Aidan,
Eadbert vznešený i jeho druh Eadfrith,
též spolu s bratry biskup Ethelwold
a učený Beda i opat Boisil,
jenž mladého Cuthberta v moudrosti pilně
vzdělával a ten vynikal co žák.
V oné katedrále spolu s Cuthbertem,
jak stojí psáno, spočívají četné
svátostné ostatky, svědkové zázraků,
s člověkem Božím na soud čekají.

(přeložil Jan Čermák)

Poškozený a neúplný text *Zřícenin* má mezi staroanglickými elegiemi výjimečné postavení, protože není lyrickým monologem a schází v něm objektivizované vyjádření osobní strasti. Tento básnický obraz města, zachycený v prostupování časových rovin a kontrastu minulé nádhery a přítomné zkázy bývá čtenáři moderní doby také v ostrých kontrastech chápán. Někteří jej vykládají jako báseň oslavující skutečné romanokeltské město, snad lázně Bath (Aquae Sulis), jiní jej naopak považují za symbolický záznam mravního rozvratu, za obraz jakéhosi Babylonu črtaný v tradici *de excidio*. Takové a podobné úvahy se pohybují v rovině pouhých dohadů, neboť k této jazykově nesnadné básni zůstává jediným vodítkem její bezprostřední a sám o sobě nepříliš jasný rukopisný kontext. To je ostatně typické pro většinu básnických textů ve staré angličtině.

O okolnostech vzniku druhé ze skladeb víme naopak na anglosaské poměry až marnotratně mnoho. *Durham* napsal neznámý klerik v prvních letech 12. století u příležitosti přenesení ostatků sv. Cuthberta (asi 635–687), nejpřednějšího ze světců anglosaské Northumbrie, do nové durhamské katedrály v době, kdy byl duchovní život města, jehož nedávný rozvoj úzce souvisel právě s kultem tohoto světce, už dvě desetiletí jedním z terčů benediktinské klášterní reformy. Žánrovému určení *Durhamu* nejlépe odpovídá klasické *encomium urbis*, ač i zde, stejně jako u předešlé elegie, některé významné charakteristiky žánru scházejí. Chvalozpěv na město Durham pochází z doby, kdy starobylá řeč anglosaských básníků začínala valem upadat, a jeho literární kvality jsou se *Zříceninami* zcela nesouměřitelné. O to zde ale nejde: oba básnické obrazy měst nám poslouží především jako určité topologické emblémy ilustrující rozpětí anglosaské duchovní zkušenosti.

Tón i obraz *Zřícenin* je rozepjat mezi minulostí a přítomností, obdivem a lítostí, chvalozpěvem a nářkem. Harmonickou, panoramatickou, avšak iluzorní úplnost dávného města prostupuje neméně úžasná, ale fragmentární přítomnost, v níž celek nahradila změť jednotlivin, jichž přibývá s každým závanem větru. Ve své architektonické hloubce, na svislici vzestupu a pádu má tedy město dvojí tvářnost jak časovou, tak prostorovou, když se brány a zdi mění zpět v kámen a prach. Tato dvojí existence je důležitým rysem města jakožto literárního místa s tajemstvím;[1] k dalším patří zejména jeho kruhové uspořádání (kruhové lázně),

1 K tomuto pojmu srov. Hodrová, D. *Místa s tajemstvím*. Prague: Koniasch Latin Press, 1994.

jež má zároveň metafyzicky odstředivý hybný moment. Odkazy k *zedníkům* (v staroanglickém znění waldendwyrhtan, v. 7), *palisádám* (wigsteal, v. 27) a *chrámům* (hergas, v. 29) je ve významově nejednoznačné řeči básníkově možno chápat také jako polysémní odkazy k pohanským božstvům, modlám, resp. svatyním. Kontemplativní, citově ukázněný text pak můžeme vnímat také jako dialog křesťanského básníka s fascinujícím mrtvým městem předkřesťanské doby, jako retrospektivně laděný obraz historické a možná i teologické ruiny.

Také poetické město *Durham* je uspořádáno vertikálně a koncentricky, avšak v metafyzickém směřování smyslu textu ke středu. Na rozdíl od významotvorného napětí časových rovin, resp. celku a částí ve *Zříceninách*, jde zde o jasné a stabilní prostorové uspořádání města a jeho okolí v kruhu kolem světcových ostatků. Zázračná vertikální hloubka Durhamu v básni, sahající od údolí Wearu a hlubokých hvozdů až po novou normanskou katedrálu na ostrohu nad řekou, se zakládá na tropech růstu a výšky, nikoli klesání a rozpadu. Katedrální svatostánek je sice oddělen od okolního prostoru, který jej zároveň chrání, ale právě ze svátostného středu svatostánku vyvěrá do celého okolí harmonie, jež zcela schází ve *Zříceninách* a jež durhamskou krajinu prostupuje tím, co jeden význačný náboženský myslitel 20. století nazval „nepřetržitou souvislostí posvěcené země".[2] I zde ovšem funguje paradox, neboť tato harmonie dosud nemůže být dokonalá: spočinutí ostatků i blažené přebývání zvěře a ryb ve hvozdech a vodách je stále jen časné. Neúplnost obrazu je tedy spíše nezavršeností a sémantický pohyb textu po vertikální ose směřuje vzhůru a do budoucnosti, v předtuše a v předobrazu věčnosti. Také literární *Durham* je městem zesnulých, jsou to však mrtví, kteří budou tajemně vzkříšeni. Podobná naděje těm, kdo kdysi zašli v *Zříceninách*, někdejším válečníkům, stavitelům a snad i bohům neznámého Bathu nevzchází a není vůbec zmíněna.

Vztah obou měst a jejich literárních obrazů tedy dokládá základní duchovní polaritu i tematické rozpětí staroanglické literatury a doby. Významovým těžištěm a základní metaforou tohoto rozpětí je cesta od starých rozvrácených jistot k jistotě nevývratné. Tato cesta se zhmotňuje v civilizačním směřování od předkřesťanských, kmenových a všegermánských východisek, nacházejících duchovní výraz téměř výhradně v ústní

2 „...der Zusammenhang des geheiligten Landes"; srov. Guardini, R. *Das Ende der Neuzeit. Ein Versuch zur Orientierung*. Würzburg: Werkbund-Verlag, 1950, s. 29.

slovesnosti, ke křesťanskému anglickému státu s pevnou správní a církevní strukturou, v jejímž rámci vzniklo nejrozsáhlejší i žánrově nejpestřejší písemnictví evropského raného středověku. Právě tak, jako byly četné ruiny římských staveb na území anglosaské Anglie a Británie vůbec od sedmého století znovu osidlovány, aby se povětšinou staly kláštery a některé posléze i městy, vede také literatura dialog se zděděnou duchovní a narativní tradicí. Hodovní síň, dávný střed starého světa a základní topos germánské ústní slovesnosti, je místem, kde statečný a věrný válečník zpečeťuje svůj vztah s uhrančivým a štědrým vojevůdcem. Hodovní síň je místem, kde lze na kratičký okamžik spočinout v bezpečném teple svic a družné pospolitosti, zatímco nesmírný, chaotický a nepodrobený svět, jemuž schází metafyzický přesah a v němž tedy všechno beznadějně pomine, zůstává venku za kolovou ohradou. Jednou však – a v starogermánské perspektivě je to bezvýhradně záhy – náhlým zvratem v podobě zrady či ohně proto pomíjí i hodovní síň sama a její ztrátu lze nahradit jen dosažením hodovní síně jiné, nepomíjející. Tato dvorana v obrazech nové křesťanské literatury pochopitelně strmí na nebesích, je však myslím anglosaskou specifikou, že ani ona časné a rozpadající se dvorany pozemské nikdy zcela nezastíní.

Fakt, že pokřesťanštění anglosaské Anglie, jakkoli poměrně velmi rané, bylo dlouhodobým procesem reinterpretace starých hodnot, vtiskuje staroanglickému písemnictví duchovní dvojdomost, jež se promítá do jeho témat a obrazů stejně jako do jeho jazyka. Právě tak jako nabádal Řehoř Veliký své věrozvěsty v raném anglosaském Kentu a Northumbrii, ať k evangelizaci lidu využijí místní svatyně a shromaždiště a neboří je, ale jen vysvětí, a právě tak jako na anglosaských helmicích z archeologických nálezů nacházíme Kristův kříž vedle kanců, amuletových zvířat zajišťujících ochranu v boji, reflektuje také staroanglická poezie a v menší míře i próza vědomí vznešených, byť temných předkřesťanských východisek stejně tak jako nevyhnutelných křesťanských vyústění. Obě znějí divokou nezkrotností dobyvačných dob i hlubokým tichem klášterní knihovny, narativní proud se v nich ustavičně tříští o hráz meditace a sdělovací zájem se upíná především ke smyslu a původu skutků a věcí. Tak je například v první mystické básni anglické literatury zvané *Sen o kříži* (Dream of the Rood) Kristovo ukřižování podáno jako apoteóza statečné oběti mladého válečníka a neochvějné věrnosti kříže, který jako jeho poslušný družiník nepraskne ani se neskloní, jen aby dokonal dílo Vykoupení.

Nejnápadněji se zmíněná dvojdomost prosazuje v *jazyce*, neboť radostná zvěst křesťanství se vyjadřuje řečí předků a oba rejstříky se prostupují v jediné vrstvě. Jeden dostupný příklad za všechny: lesní tvrz, jež v ochranném, dostředivém sevření obklopuje posvátné místo Durham (v. 6), zní ve svém staroanglickém označení (wudafæstern) jasnou ozvěnou odlehlé, hrozivé a veskrze neposvěcené krajiny, ozvěnou pomezí (fenn ond fæsten), kterým putuje nejnešťastnější psanec staroanglické literatury, Béowulfův nestvůrný protivník Grendel. Příkladem dvojdomého *obrazu* nám pro nedostatek času poslouží nikoli text, ale artefakt. Na přední straně torza náhrobního kamene z anglosaského kláštera Lindisfarne (konec 9. století) sedm bojovníků ozbrojených meči a sekerami útočí na dům.

Může se jednat o připomínku ničivého vikinského nájezdu na klášter roku 793, může jít jen o bezejmenný výjev z hrdinského času nikdy nekončících výbojů a válek, úkladů a pomst. Takové události se považovaly za boží soud. Tomu by odpovídala scéna na zadní straně kamene, kde kříž s anděly, sluncem, měsícem a postavou, která ke kříži vztahuje ruku, patrně symbolizuje Soudný den. Tak či onak, obě strany náhrobního kamene v apozici pregnantně ilustrují jak myšlenku dvojdomosti, tak i základní civilizační tíhnutí anglosaské epochy.

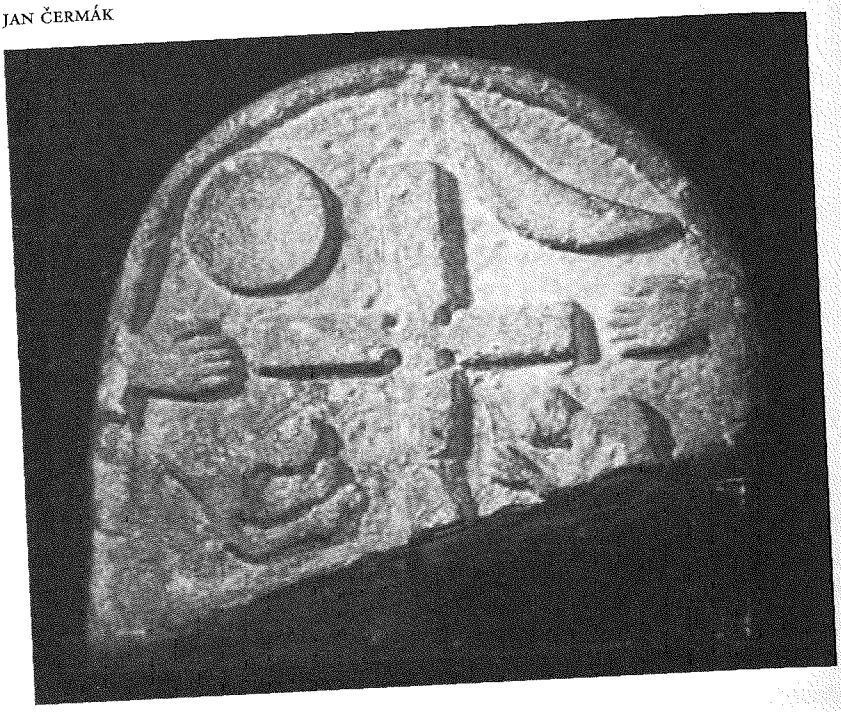

Jazyková dvojdomost, nejjasněji patrná v polysémních spektrech slov a paronymických názvucích, patří pochopitelně k největším úskalím překladu ze staré angličtiny, zejména řeči básnické. Jako řada jiných nesnází, také tato bezprostředně souvisí s tím, že staroanglické literatuře vlastně teprve hledáme české jméno a tvar. Podobnou svízel představuje nedostatek ustálené a v literárním překladu použitelné české historické terminologie pro oblast společenských vztahů raného středověku. Vyrovnávat se je zapotřebí i s nedostatkem synonym. Nejenom staroanglická poezie, ale v zásadě i četné texty prozaické zakládají totiž svůj meditativní ráz na variačních řetězcích substantivních a adjektivních výrazů pro tutéž pojmovou oblast. Mnohdy jde o výrazy velkého sémantického rozsahu a omezeného obsahu, které staroanglické dikci propůjčují abstrahující ráz. Sloveso naproti tomu plní úlohu vedlejší, což zase významně ztěžuje překladatelská řešení syntaktická. Dále, velmi mnohá z těchto podstatných a přídavných jmen mají strukturu složených slov, jež vynikají svou sémantickou a syntaktickou otevřeností a nemají v češtině zřetelný strukturní protějšek (např. již zmíněný pojem *wudufæstern*, označující v tradičním výkladu „lesní tvrz", lze interpretovat také jako výraz

pro Cuthbertovu rakev). Jméno jako slovní druh je navíc spjato s aliterací jako vazebným a významotvorným principem stavby starogermánské dlouhé veršové řádky.

Celkově vzato usilujeme o stejnorodý, monolitní slovník, jenž by působil důstojně a starobyle, ne však neúnosně archaicky. Slova, jako je zmíněný *družiník*, užíváme tedy spíše výjimečně, právě tak jako dáváme jednoznačně přednost *náhrdelníkům*, máme-li volit mezi nimi a starobylými, leč nejasnými *halžemi*. Při převodu hutného nominálního stylu ve styl verbální se snažíme nepřekračovat omezený prostor staroanglického verše, přísně ohraničený počtem přízvuků a vnitřním rytmem. Přízvukové vrcholy spojujeme s vrcholy aliteračními (jedinou podstatnou výjimkou jsou předložkové vazby se slabičnou předložkou). Přitom dbáme o to, aby aliterace nerozbujela na úkor významové přesnosti, aby se nestala vtíravým ornamentem. Má zůstat jedním z nástrojů starobylé rapsodické stereotypnosti; tam, kde ji z toho či onoho důvodu dodržet nelze, kompenzujeme její ztrátu optickou či zvukovou instrumentací hlásek.[3]

Závěrem dovolte ještě několik zcela faktických poznámek k rozvržení knihy samé. Naše antologie obsahuje texty básnické i prozaické. Většina básnických skladeb se překládá v úplném znění, rozsáhlejší díla prozaická jsou zastoupena v reprezentativních úryvcích. Snažíme se přitom, aby literárněhistorická přesnost při jejich prezentaci a filologická věrnost jejich českých převodů nesnižovala čtivost výběru. Hlavní, textová část proto obsahuje pouze minimum editorských a komentátorských zásahů s tím, že jednotlivá čísla se skládají v určitou tapiserii, jakousi sdělnou mozaiku doby, která jim dala vzniknout. Teprve potom následují ve zvláštním oddílu komentáře a vysvětlivky k jednotlivým textům, omezené na míru nezbytně nutnou. Celý svazek pak uvozuje souhrnná stať o předpokladech literární produkce v anglosaské době, o základních rysech staroanglické poetiky a estetiky i o možnostech překladu ze staré angličtiny do češtiny.

Ze staroanglické poezie jsou s výjimkou *Béowulfa* (který právě vyšel v nakladatelství Torst) zastoupeny všechny významné skladby a žánry (s jedinou významnou výjimkou rozsáhlých náboženských eposů): hrdinské písně a zlomky (*Boj na Finnově hradu*, *Waldere*, *Bitva u Maldonu;*

3 Toto pojetí se shoduje s tím, co o překladu čistě tónického aliteračního verše do češtiny napsal Jiří Levý (*Umění překladu*. Praha: Panorama, 1983, s. 255-58), přestože se utvářelo nezávisle na jeho závěrech.

Widsith, *Deor*); všechny básně označované jako elegické (*Námořník*, *Poutník*, *Wulf a Eadwacer*, *Ženin nářek*, *Mužovo poselství*, *Zříceniny*); poezie náboženská a alegorická (Cædmonův *Hymnus*, *Sen o kříži*, Bedova *Předsmrtná píseň*, *Exodus*, adventní lyrika; *Modlitba*, *Fénix*, *Velryba*; *Judita*, *Duše a tělo*); kouzla, hádanky a poezie gnómická (*Runová báseň*, *Mudrosloví*; *Osudy lidí*); i nejvýznamnější básně příležitostné (*Bitva u Brunanburhu*, básně z *Anglosaské kroniky*, *Durham*).

Výběr prózy se soustřeďuje především na texty vzniklé za kulturní reformy Alfréda Velikého (zejména *Anglosaská kronika*, staroanglický překlad Bedových *Církevních dějin*) a na texty benediktinské reformy přelomu 10. a 11. století (zejména výběr z kázání Ælfricových a Wulfstanových). Staroanglické texty doprovázejí v menší míře úryvky z textů latinských (Asserův *Život Alfredův*; *Život sv. Cuthberta*). Zařazeny jsou rovněž drobnější ukázky z písemnictví právní a lékařské povahy (zákony, ranhojičské recepty apod.).

Překládajíce tak pospolu postupujeme podobně jako ti neznámí ozbrojenci na lindisfarneském reliéfu, v sevřeném šiku a určeným směrem. Nevzdáváme se přitom naděje, že až kámen práce, která z veliké části leží stále před námi, nakonec odvalíme, spatříme, stejně jako oni bojovníci, v temnotě staré světlo hvězd a nad dokončenou antologií se rozpřáhnou ruce vlídného čtenářského zájmu.

Between Bath and Durham
An Interim Report on *Old English Literature 700–1100: An Anthology*

The aim of the presentation was twofold: firstly, to outline the principal spiritual coordinates of the cultural space occupied by the literary production in Anglo-Saxon England and the ways this spirituality informed both Old English poetic diction and possible strategies of its translation into Czech; and secondly, to provide essential information on a comprehensive Czech anthology of the earliest English literature, the first project of its kind in the Czech cultural context, to be published by Triáda in 2005.